

L'antiga Farinera de Cervera

La fàbrica i els treballadors.

Una visió a partir de les fonts orals per complementar una anàlisi de les formes de treball i un inventari de la maquinària de l'antiga fàbrica de farina

A finals de l'any 2010, gràcies a un projecte de l'IPEC de Recerca i Anàlisi, es va iniciar un treball de recerca sobre la Farinera de l'antic *Sindicat Agrari de Cervera i sa Comarca*, començant per la recerca de documentació, que ens permetria una primera aproximació a aquesta fàbrica de farina emblemàtica per a la ciutat de Cervera pel fet que es tracta d'una obra arquitectònica del reconegut Cèsar Martinell, destacat per les seves construccions en el món rural destinades a l'activitat agrària. El nostre objectiu, però, era la Farinera com a fàbrica, com a centre de treball on un

conjunt d'homes, i amb el temps alguna dona, anaven cada dia a desenvolupar una tasca, tenien una vida laboral a l'interior d'aquesta farinera modernista. I aquest ha estat el nostre fil conductor: la Farinera de Cervera i els treballadors que la van tirar endavant gairebé durant seixanta anys.

L'inici del projecte

L'interès per l'antiga Farinera de Cervera és present al Museu Comarcal de Cervera des que aquesta és declarada BCIN l'any 2002,¹ i hi ha tot un projecte a l'entorn de la zona urbana que ocupa que passa per derruir-ne alguns dels espais, ja que la zona és de nova urbanització per la Paeria de Cervera. Amb la declaració de bé cultural d'interès nacional es salvaguardava l'antic edifici de l'arquitecte Cèsar Martinell, que albergava una fàbrica de farina dels anys vint del segle passat. No només era interessant i s'havia de protegir l'edifici, sinó que calia vetllar també pel seu contingut, ja que es tractava d'una maquinària pionera al país que venia des de Suïssa (de la factoria Bühler, que uns anys més tard tindria sucursal a Madrid).²

La Farinera de Cervera havia estat l'obra cabdal del Sindicat Agrícola de Cervera i sa Comarca, creat l'any 1918³ (Muñoz, 1996: 127-161), sindicats que s'estenen arreu del país com a mesura per millorar les condicions de vida dels pagesos davant la desprotecció que sentien envers l'intervencionisme estatal en un sector com l'agrari, que era

El Museu Comarcal de Cervera iniciava a finals de l'any 2010 el projecte de documentació i anàlisi *La Farinera de Cervera i els seus antics treballadors: vida laboral i vida social*, una recerca inclosa dins els programes IPEC-Documentació i Anàlisi de la convocatòria 2010-2013 del Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana. El projecte va permetre documentar i estudiar l'antiga Farinera del Sindicat de Cervera, amb més de vint entrevistes temàtiques a antics treballadors d'aquesta, l'elaboració d'un rigorós inventari de la maquinària i utilatge divers que encara conserva la fàbrica de farina, acompanyat d'un acurat inventari fotogràfic (més de 300 registres), tot això en els moments en què la Paeria de Cervera restaurava l'edifici.

In late 2010 Cervera County Museum began the *La Farinera de Cervera i els seus treballadors: vida laboral i vida social* documentation and analysis project, research included in the IPEC-Documentation and Analysis programmes in the 2010-2013 call of the Centre for the Promotion of Catalan Popular and Traditional Culture. The project involved documenting and studying the former Cervera Union Flour Mill through over twenty interviews with former employees, careful inventory of the machinery and tooling still preserved today by the flour mill and a detailed photographic inventory (over 300 entries) when Paeria de Cervera was restoring the building.

Montse Graells Vilardosa

Llicenciada en Geografia i Història per la Universitat de Barcelona, en l'especialitat d'Història Medieval (1991-1996).

Títol d'Auxiliar de Biblioteca i Arxiu, 1997,

Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya i Fons Social Europeu. Ha treballat com a bibliotecària a la Biblioteca Municipal de Torà entre el 1998 i el 2006, i com a documentalista en una beca de col·laboració amb la Universitat de Lleida entre el juny de 2002 i el juny de 2003. Realitzà l'inventari del Fons Personal Agustí Duran i Sanpere a l'Arxiu Comarcal de la Segarra entre el març de 1999 i el març de 2001.

Actualment, i des del març de 2009, col·labora com a documentalista al Museu Comarcal de Cervera participant en projectes de recerca IPEC, i en l'inventari i la catalogació de la Biblioteca Agustí Duran i Sanpere.

Paraules clau: farinera; Cervera; maquinària; utilatge; treballadors; entrevistes; vida laboral; vida social; antic Sindicat

Keywords: flour mill; Cervera; machinery; tooling; workers; interviews; working life; social life; former Union

el més extens en aquelles dates. Un cop creat el Sindicat Agrícola, una de les qüestions era la de donar sortida al producte agrari de la comarca, el cereal, ja que la venda d'aquest producte també era complicada. La resposta que van trobar fou la construcció d'una farinera, i el producte de la pagesia de la zona, el blat, ja en sortiria manufacturat, com a farina. Aquest és, a grans trets, l'origen de la farinera que va sufragar un sindicat de pagesos, grans petits propietaris d'una comarca com la Segarra, on la producció cerealista era la principal font econòmica.

L'obra de l'edifici, de Cèsar Martinell, arquitecte destacat en la construcció d'edificis d'ús agrari, s'enllestí entre els anys 1920 i 1922. I no només s'aconseguí un gran edifici valorat en si mateix i que seguia l'estil modernista, sinó que l'interior es va dotar d'un conjunt de maquinària Bühler que representa una de les col·leccions industrials més completes d'aquestes característiques, la qual ens parla d'un funcionament originari capdavanter a la seva època, quan les farineres s'estenien al llarg de la península Ibèrica al mateix temps que l'electricitat, fet que propiciava el canvi dels antics molins per les modernes farineres. Aquest fet devia ser aprofitat per l'empresa suïssa Bühler, una factoria de foneria especialitzada en la construcció dels moderns molins seguint el sistema austrohongarès de cilindres que tan bon resultat estava donant des de principis del segle XX (Bayó; Borràs, 2009: 271-272) i que tècnics d'aquesta empresa, vinguts des de Suïssa, van encarregar-se d'establir per tot el país, on les farineres, amb aquest nou sistema de mòlta, s'anaven multiplicant.

El treball de recerca.

La metodologia emprada

En el cas del treball de documentació-anàlisi de la Farinera de l'antic Sindicat de Cervera, es pretenia abastar un ventall molt ampli de possibilitats, i calia

limitar el tema, fet pel qual la recerca es va encarar a dos aspectes que en serien els eixos: els antics treballadors i el conjunt de maquinària existent encara a la farinera.

L'inici, com no podia ser d'altra manera, requeria la recerca de documentació i el treball d'arxiu, un buidatge de les publicacions —tant locals com especialitzades— dins el món de la història econòmica i de la industrialització del camp, on encaixava aquesta farinera, obra magna d'un sindicat agrari tirat endavant per pagesos.

Amb aquesta tasca realitzada, que va donar uns bons resultats i va permetre conèixer el sector, el món agrari i el Sindicat, així com la importància de l'edifici en si, es començava una nova fase, potser més complicada: la recerca d'antics treballadors.

Si bé en un primer moment es pretenia aquest contacte amb els antics treballadors de la Farinera, aviat va quedar palès que l'objectiu d'estudi s'hauria de redefinir, atès que els trenta anys que havien passat des del seu tancament feia que el factor temps hi jugués en contra. Per això fou necessari ampliar la cerca amb persones vinculades a l'antic Sindicat en general, és a dir, no exclusivament de la Farinera, sinó també d'altres seccions que haguessin conformat el Sindicat, pagesos que s'hi haguessin relacionat com a socis, en fi, una cerca que no es limitava a la Farinera sinó al Sindicat en general.

El Museu Comarcal de Cervera, a partir d'aquest primer buidatge de documentació, tant escrita com de fonts d'arxiu —entre les quals bàsicament hi ha fotografies, plànols i dibuixos del Sindicat Agrari—, organitzà una exposició anomenada *Històries en primera persona* (2010) que va tenir dues seus diferents: primer, les dependències del magatzem de l'antic Sindicat, i, després, el mateix Museu Comarcal.

Aquest fou un punt de partida per a la nova fase de treball que era bàsica: com que es pretenia treballar a partir de fonts orals, era necessari trobar aquelles persones vinculades al Sindicat, però sobretot a la Farinera, i, a partir de la seva experiència laboral, analitzar el treball que s'hi duia a terme.

Es van elaborar uns guions per dur a terme les entrevistes temàtiques amb els antics treballadors. Es tractava d'un mateix guió amb alguna petita variació depenent de l'àmbit del Sindicat on hagués desenvolupat la seva tasca laboral, o bé adaptat per a socis o persones que hi tenien algun altre tipus de vinculació.

Enllestits els guions, es van gravar vint-i-dues entrevistes amb mitjans audiovisuals, les quals van ser transcrits per poder ser utilitzades com a font oral en la recerca, amb tot el que això implicava, tant positivament com negativament, atès el grau de subjectivitat, però que a la vegada constituïa una excel·lent font de primera mà. Aquestes entrevistes van suposar també la possibilitat d'ampliar l'apartat de documentació sobre el tema a partir de les aportacions de les persones entrevistades, principalment fotografies o altres tipus de document del seu pas per la Farinera o el Sindicat.

La tercera fase del treball va consistir en l'elaboració d'un acuradíssim inventari del conjunt de maquinària que la fàbrica, malgrat les darreres vicissituds aportades pel pas del temps, conserva al seu interior. No es tracta només de la maquinària Bühler per al procés de fabricació de farina, sinó també de maquinària auxiliar i tot tipus d'utilatges, els quals conformen una col·lecció industrial molt completa que va donar lloc a més de quatre-cents registres.

El procés d'inventari, seguint el model de fitxa proposat per IPEC per a béns mobles, va comptar amb la col·laboració de Ramon Pijuan, restaura-

dor, sense la qual alguns processos de l'inventari no haurien estat possibles de realitzar, sobretot pel que fa a la presa de mesures d'alguns béns (maquinària, embarrats, conduccions, etc.).

En resum, els objectius que s'han pretès assolir han estat els següents:

- Recerca, documentació i anàlisi de la Farinera de Cervera, amb el buidatge de documentació escrita no només de la Farinera, sinó també del sindicalisme o l'agricultura en aquells temps i a la comarca de la Segarra, és a dir, la bibliografia que s'ha pogut recopilar i que ha servit de base per situar-la en el temps. A la vegada, la documentació que l'entitat, el Sindicat, va generar, dipositada a l'Arxiu Comarcal de la Segarra (ACSG), i la documentació que restava en mans privades, de persones que hi van estar vinculades, i que han cedit al Museu Comarcal tant documentació escrita com gràfica.
- Coneixement de la Farinera com a fàbrica i com a part de l'engranatge del Sindicat Agrícola –factor bàsic, perquè no s'entén l'una sense l'altre. I, per arribar a aquest coneixement, calia el pas previ de la documentació.
- Recerca d'antics treballadors de la Farinera. L'exposició inicial *Històries en primera persona* va ser el primer pas per establir aquest contacte, que no era senzill atesos els gairebé trenta anys que feia que la fàbrica havia tancat.
- Realització d'entrevistes personals (amb tècniques audiovisuals) als antics treballadors de la Farinera, terme que es va haver d'ampliar a persones vinculades al Sindicat, treballadors d'altres seccions i socis o persones amb altres tipus de relació, però que també podrien proporcionar dades sobre l'entitat. Aquestes entrevistes va ser utilitzades com a fonts orals, amb tot el que implica de possible subjectivitat, però foren efectives per documentar el treball.
- Elaboració del l'inventari de la maquinària i utilatge divers que conserva

la fàbrica de farina al seu interior. Maquinària majoritàriament de la casa Bühler que demostra la importància inicial de la Farinera, ja que s'havia equipat amb la tecnologia capdavantera en aquelles primeres dècades del segle xx.

La farinera: les visions dels treballadors, un engranatge que permet la recerca

Un cop establerta aquesta metodologia de treball i donats per finalitzats aquests eixos—documentació escrita, antics treballadors i inventari de la maquinària—,

es podia començar a extreure conclusions, a elaborar la recerca dotant-la de contingut, i aquest passava per conèixer l'impacte que va tenir la Farinera entre els seus coetanis.

La fàbrica de farina, construïda entre el 1920 i el 1922, no és la primera fàbrica a Cervera, però sí la de més envergadura, la més industrialitzada (sota l'òptica d'aquell període), una fàbrica model, i més encara si pensem en la maquinària amb què la van dotar, la qual ha estat objecte del minuciós inventari. Ja a l'època es tenia la noció

■ Fotografia cedida per J. Fort. Es tracta de la fotografia d'un grup de treballadors. La fila superior podria tractar-se de personal de la Panificadora, atesa la vestimenta que utilitzen; la fila central, vestits amb indumentària pròpia de treballadors amb la incondicional gorra; les persones assegudes podrien ser membres de la Junta d'aquell moment, homes vestits amb americana i barret, entre els quals s'identifica possiblement Ramon Vidal de Montpalau, el gerent del Sindicat (tercer des de l'esquerra). La indumentària d'aquestes persones situa la imatge entre els anys 1920 i 1930. La Panificadora s'havia inaugurat el 1920. AUTORIA DESCONEGUDA.

■ Imatge d'un grup dels primers treballadors de la Farinera. Fotografia cedida pel senyor J. Fort. Datada a la dècada dels anys vint del segle passat. AUTORIA DESCONEGUDA.

que era la més avançada del moment, de la reconeguda factoria suïssa Bühler, amb delegacions comercials a Barcelona (des de 1896) i a Madrid (des de 1917, que esdevindria també centre de fabricació), i que era reconeguda com la millor empresa en muntatge de maquinària per a farineres.

«La nostra fàbrica

»Ja podem, els socis del Sindicat, dir per tot arreu: «Tenim fàbrica de farines, la més gran de la província, la que compta amb més avenços d'Espanya, la que reuneix més condicions. L'hem feta nosaltres, l'hem feta per a nosaltres i és ben nostra.»»

Amb aquest extracte de la revista *Lo Sindicat*⁴ es presentava la Farinera a la ciutat de Cervera, fàbrica que havia pogut entrar en funcionament el 30 d'abril d'aquell any.

«La marca suïssa Bühler és avui i des de fa moltíssims anys, possiblement des de sempre, la més important en el món en fabricació de maquinària per a fàbriques de farines; està a Suïssa, a Uzwil.» (Ramon Ganyet Fitó, Concabella, 1940)

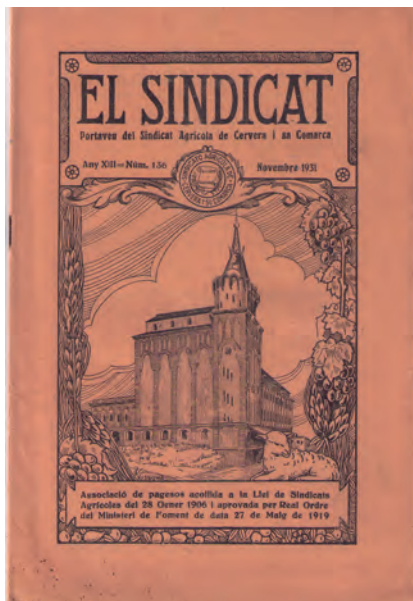
«La primera secció va ser la farinera. La primera secció, o sigui, el primer cavall de batalla, va ser la farinera.» (Antoni Boquet Tomàs, Cervera, 1925)

«Llavors va vindre que primer, quan van veure que la cosa... Els pagesos es ficaven al Sindicat, perquè el Sindicat no era només d'aquí, de Cervera, de la comarca. El Sindicat aquest arribava a acollir quatre comarques, que era la de l'Anoia, era la de l'Urgell, perquè totes "llindaven" amb la comarca de la Segarra. La Conca de Barberà i [Santa Coloma de] Queralt..., allò era la Segarra Baixa, per lo tant... ja componia amb això. Llavors, quan ja van tenir tot això organitzat, lo primer que van fer va ser la panificadora, abans que la farinera, i per xafar el blat van llo-

■ Portada de *Lo Sindicat*, núm. 29, Any IV. Cervera, 23 de maig de 1922.

FONS SINDICAT, MUSEU COMARCAL DE CERVERA.

■ Imatge de la portada de la publicació *El Sindicat*, amb la il·lustració de la Farinera com a representació del Sindicat. FONT: FONS SINDICAT, MUSEU COMARCAL DE CERVERA.

gar la farinera de Tarroja. I, amb això, llavors va anar bé, i van decidir fer la Farinera. Van voltar per tot arreu del món per veure com n'hi havien i a Suïssa van trobar la casa Bühler, que es va posar al seu costat i va voler fer la Farinera aquí a Cervera, per exposar la seva patent, que eren... Els molins de farina eren plans, i llavors la farina

sortia escalfada. Llavors els molins que hi havien que van portar ells aquí a Cervera eren els primers que estaven ratllats.» (Antoni Boquet Tomàs, 1925)

«El senyor Bühler va tenir el privilegi de ser d'entrada el mateix cognom de les màquines que hi ha en aquesta fàbrica. [...] I ell, amb tota probabilitat, tenint en compte que inclús portaven el mateix cognom, doncs, hauria fet la formació a la mateixa casa, a la mateixa empresa, on tradicionalment també hi ha hagut una escola de molinaria.» (Ramon Ganyet Fitó, 1940)

Rodolf Bühler Dietrich havia nascut el 22 de juny de 1888, tal com consta a la seva fitxa de personal⁵ a Wadiswill, localitat suïssa del cantó de Berna propera a Uzwil, on hi havia la Factoria Bühler —o Gerbruder Bühler, en alemany. Havia ingressat, segons la seva fitxa, al Sindicat Agrícola de Cervera el setembre de 1921, coincidint, per tant, amb el muntatge de la maquinària de la farinera.

Entre el 1910 i el 1930 són els anys en què es multipliquen les farineres, i també els anys en què s'electrifica el país, cosa que s'acompanya amb una producció cerealística suficient perquè es produeixi aquest avenç de les farineres. En els inicis, hi va haver la dificultat afegida que no hi havia personal especialitzat en aquest nou sistema de cilindres o molins Bühler per realitzar una direcció tècnica d'una maquinària que fins aquells moments era desconeguda, i en molts casos s'havia de desplaçar des de Suïssa un tècnic moliner per poder posar en marxa les instal·lacions. Aquesta pot ser la raó per la qual el senyor Bühler es va instal·lar a Cervera.

«A Saragossa, el 4 de maig de 1920.»
[resposta a la pregunta de lloc i data de naixement]

«El pare era de Walliswill, canton Berna. Això..., l'any no te'l puc dir [*l'any que havia vingut Rodolf Bühler a Espanya*], perquè ell estava acabant de muntar una altra fàbrica aquí a l'Aragó, perquè ell ja feia anys... O sigui, la guerra del catorze la va passar aquí a Espanya muntant fàbriques.» (Elisabeth Bühler Staub, Saragossa, 1920)

«Sí, va muntar la fàbrica. Però el nom del poble, exacte... [*resposta a la pregunta de si recorda on era aquesta fàbrica de l'Aragó, la darrera que va muntar abans de desplaçar-se a Cervera; devia ser a la província de Saragossa, on va néixer la seva filla Elisabeth*] L'última de l'Aragó [i cap] aquí. Però en va muntar una a Múrcia, i per Espanya, diverses, per a la firma Bühler.» (Elisabeth Bühler Staub, 1920)

Els treballadors, una història de la vida laboral

Calia saber qui eren els treballadors, com era la feina que es feia a la Farinera i què va suposar per a les seves vides, sense oblidar, però, que la Farinera era només una part d'aquest entorn de treball agroindustrial, per bé que el més visible.

A partir de les entrevistes als antics treballadors de l'entitat, s'ha volgut conèixer si la Farinera atreia treballadors només de Cervera i la Segarra o bé també treballadors nouvinguts, pel fet que es tracta dels anys en què arriben persones d'altres llocs d'Espanya en el procés de migració general.

D'on eren, els treballadors? La Farinera del Sindicat no era l'única fàbrica a Cervera, però sí la de més envergadura. Els mateixos treballadors en tenien aquesta visió, i des del començament van veure-la com un bon lloc de treball, un treball en diferents torns rotatius que es realitzava amb maquinària —per tant, no gaire feixuc—, i que a més els

permetia poder completar la seva jornada de treball al camp, perquè alguns dels treballadors que van entrar a la Farinera o bé al Sindicat en general procedien del seu entorn rural, pagesos petits propietaris que, d'aquesta manera, arrodonien el sou.

«Fins que vaig anar a la “mili” sempre vaig anar de mosso, i quan vaig venir de la “mili” ja havia intentat plantar-me de pagès. Però al veure llavors que tothom ja posava els tractors, que va ser l'època que es va començar el tractor, vaig veure que no hi tenia res a fer, i vaig plegar de seguida. I llavors va ser quan em vaig posar al Sindicat, ja.» (Josep Comorera Tella, Cervera, 1929)

«De pagès. Vaig estar per mosso a cal Mallol de Ratera. Després, a cal Teixidó de Talavera. Després, al Bernat de Pallargues. I d'allà me'n vaig anar a Mont-roig, a cal Cisterna, de mosso també. I d'allà... Llavors va ser quan jo havia sol·licitat lloc per entrar a la fàbrica. Al jubilar-se aquestos dos, va ser quan a mi em van demanar. Llavors jo ho vaig demanar al Cens i vaig posar-me a treballar aquí, a la fàbrica.» (Ramon Llorens Sans, Les Pallargues, 1929)

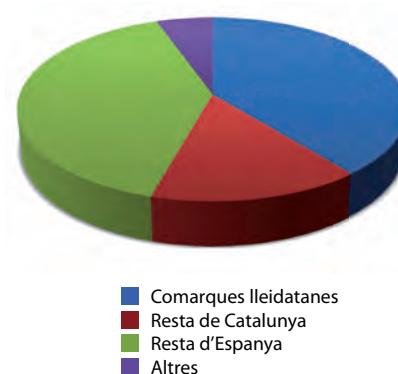
A partir de les entrevistes a treballadors localitzats, es pot dir que es tracta de gent principalment de Cervera i rodalies, però també de persones nouvingudes i establertes a Cervera i en pobles del voltant, encara que en menor grau, en els processos migratoris propis dels anys cinquanta i seixanta. En cap cas es tractaria d'un procés per nodrir la Farinera o el Sindicat exclusivament.

«N'hi havia [*companys*] de Cervera i n'hi havia de fora de Cervera. D'aquí mateix, de les Oluges, n'hi havia dos o tres; de Granyena també n'hi havia dos o tres més...» (Ramon Márquez Juárez, Busquistar, 1931)

«No, pràcticament no..., en aquell temps, no... Tothom que hi havia a la farinera, a la fàbrica, els con-

ductors..., era gent —una de dos— o que feia molts anys que érem nouvinguts —perquè jo quan vaig començar portava dotze anys a Sant Ramon, o sigui, vaig fer la comunió a Sant Ramon, ho vaig fer tot a Sant Ramon—..., érem del poble, érem de la Segarra, i pràcticament era gent de la Segarra, la que treballava al Sindicat.» (Fidel Soto Escudero, Huélagu, 1949)

■ Gràfic 1: Procedència dels treballadors

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Arxiu de Personal de la Cooperativa, cedit al Museu Comarcal de Cervera per la senyora Anna C. S., filla d'un antic treballador.

Hi havia treballadors que havien accedit a treballar al Sindicat com a aprendents en alguna secció. Els aprendents eren nois joves —entre catorze i disset anys— que accedien al que era el seu primer lloc de treball, i, per tant, no tenien formació ni experiència. Ser aprenent comportava estar en etapa de formació i sota la supervisió d'un professional per aprendre'n l'ofici. La condició d'aprenent quedava reflectida a la fitxa de l'Arxiu de Personal.

«Bé, jo ho vaig intentar, i la prova és que vaig estar aquí gairebé set anys. El que passa és que passen els anys, t'adones que les teves aficions... Quan ets jove, no queden ben bé al descobert; després veus que la vida potser no ha d'anar per aquí. Hi ha coses que et criden més l'atenció. Hi ha coses que tenen potser una mica més d'atractiu que no pas l'estar en una farinera, a on... De vegades

SEXO		NACIÓ		PROVINCIA DE		ANTERIORMENTE TRABAJO		SOLUCIONADO	
EN		Y DE		CON		RECOMENDADO POR		RECOMENDADO POR	
ESTADO		QUE TRABAJA EN		COMPAÑIA		RECOMENDADO POR		RECOMENDADO POR	
FAMILIARES A SU CARGO		EFFECTOS DE SEGUROS SOCIALES		CARGAS FAMILIARES Y OTROS		ENCLOSER EN		MOTIVOS DE LA BAJA	
FECHA DE LA BAJA	NOMBRES Y APELLIDOS	FECHA DE NACIMIENTO	SEXO	PAQUETOS	COPIES A LOS 15 AÑOS	RECURSOS	RECURSOS	RECURSOS	RECURSOS
FECHA DE LA BAJA		NOMBRES Y APELLIDOS		FECHA DE NACIMIENTO		SEXO		PAQUETOS	
ESTADO		QUE TRABAJA EN		COMPAÑIA		RECOMENDADO POR		RECOMENDADO POR	
FECHA DE LA BAJA		NOMBRES Y APELLIDOS		FECHA DE NACIMIENTO		SEXO		PAQUETOS	
ESTADO		QUE TRABAJA EN		COMPAÑIA		RECOMENDADO POR		RECOMENDADO POR	

■ Imatge d'una fitxa de l'Arxiu de Personal del Sindicat, amb totes les caselles d'informació que podia contenir sobre cada treballador. Documentació cedida al Museu Comarcal de Cervera per la filla d'un antic treballador del Sindicat.

FONS DEL MUSEU COMARCAL DE CERVERA.

penso que potser no t'han donat prou elements per poder descobrir una mica els secrets de la molinaria. Vull dir, segur que en té, però, és clar, una persona, quan ho sap és perquè ho ha après. Costa molt de transmetre això a un nano jove que tens allà i que se li fan fer feines mecàniques. Més que intervenir solucionant problemes [*als molins, com el moliner, s'està referint*], que és lo que jo hauria d'haver après, a mi m'agradava agafar el martell i anar amb el fuster, amb el mecànic... És clar, llavors t'adones que la meua feina, per afició, derivava una mica més cap a la mecànica, cap a la manufactura, que cap a la mateixa molinaria.» (Anton Pedrós Puig, Cervera, 1941, explicant la seva percepció dels anys que havia estat aprenent de moliner, fins que va descobrir que allò no era el que volia.)

«Com a aprenent, ni més ni menys; aquesta seria la paraula.» (Anton Pedrós Puig, 1941)

«Jo no sóc d'aquí Cervera. Jo vaig venir aquí l'any 1941 i vaig fer d'aprenent amb els forners d'aquí, de Cervera; primer amb un, després amb un altre. Després me'n vaig anar a fer el servei.» (Jaume Armengol Llores, Alentorn, 1924)

Segons les aportacions dels testimonis orals, l'entrada de treballadors a la Cooperativa es feia segons les necessitats de personal laboral que aquesta tingués, com ara pel fet que un treballador es jubilà i s'hagués de substituir per un altre.

«De la fàbrica? Primer de tot, al molí de pinso, que a sobre hi havia lo pis del sereno. I allà, llavors, quan van veure que jo feia anar el dallò, es van jubilar dos de la fàbrica. Llavors va ser quan a mi em van fer anar a la fàbrica de farina.» (Ramon Llorens Sans, 1929)

En el cas d'un antic treballador que havia estat durant uns anys el primer moliner a la Farinera del Sindicat, el senyor José María Castellanos, el seu accés al treball fou a través d'un comercial de la casa Bühler. Aquest antic moliner, procedent de Navarra, explicava que va tenir coneixement del lloc de treball a la fàbrica de Cervera perquè un comercial de maquinària li va oferir el lloc de moliner que quedava vacant a Cervera. La relació que hi havia entre un comercial de la casa Bühler —que als anys seixanta ja estava establert plenament a Madrid— i la Farinera de Cervera era precisament a través de la maquinària de la fàbrica. Per la seva feina a l'empresa Bühler, el comercial coneixia la Farinera de Cervera. I precisament fou a través

FECHA DE INGRESO	3- Mayo 1965
INGRESA EN EL GRUPO	Panificadora
Y CATEGORIA	Aprendiz
N.º DE MATRICULA	
N.º DE PLANTILLA	
N.º DE SEGURO DE VEJEZ	
DECLARACION FAMILIAR N.º	
DE FECHA	

FECHA DE INGRESO	5-8-1963
INGRESA EN EL GRUPO	Fábrica de Harinas
Y CATEGORIA	
N.º DE MATRICULA	
N.º DE PLANTILLA	
N.º DE SEGURO DE VEJEZ	25/114603
DECLARACION FAMILIAR N.º	
DE FECHA	

■ Detalls de fitxes dels treballadors del Sindicat de Cervera on consten la secció i la categoria dels treballadors. Extret de l'Arxiu de Personal cedit al Museu Comarcal de Cervera de mans de la filla d'un antic treballador.

FONS DEL MUSEU COMARCAL DE CERVERA.

d'aquesta relació que el senyor Castellanos va venir a conèixer la farinera cerverina i s'hi va quedar uns quants anys:

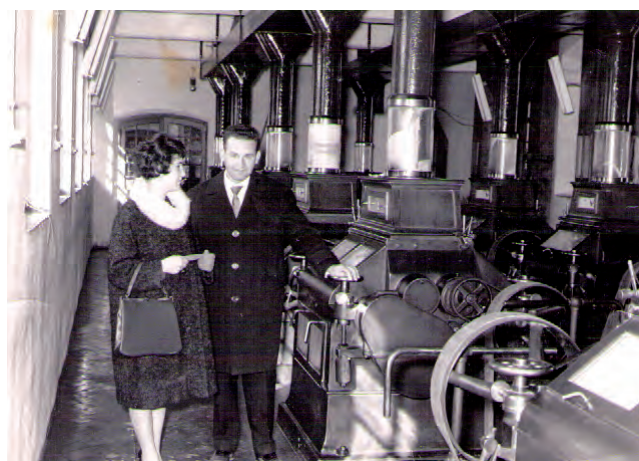
«Bueno, pues, la harinera de Cervera... Adquirí amistad con el técnico, el director comercial o técnico comercial de la casa Bühler, que era Benjamín Ibáñez. Y ese había estado [*a Cervera*]. Adquirí una amistad con él, y este fue el que me ofertó la fábrica, porque a él le habían dicho que buscara un molinero. Y entonces, al venir este, Ibáñez, pues me ofertó... Dice: "Me han pedido un molinero para la fábrica de Cervera." Tuve una entrevista con el señor Tèrmens, que era el gerente, y nos entendimos, y fui

■ Imatge dels anys seixanta del pis de plansichters, amb el moliner José María Castellanos Zorita (fotografia cedida per aquest antic moliner de la Farinera del Sindicat).

AUTORIA DESCONEGUDA.

■ Imatge de la sala de molins als anys seixanta, on apareixen el moliner en cap, José María Castellanos Zorita, i la seva esposa. Fotografia cedida per aquest antic moliner de la Farinera. AUTORIA

DESCONEGUDA.

a Cervera.» Així és com recordava José María Castellanos el primer contacte que va tenir de la Farinera de Cervera, i també ens informava que la falta d'un moliner «era por la jubilación del señor Rodolfo», referint-se a Rodolf Bühler. (José María Castellanos Zorita, San Cervás de Campos, Valladolid, 1930)

«El meu pare era treballador d'ençà de la reconstrucció de quan s'havia cremat. Ja va entrar l'any 1924 de manobre, per dir-ho així, perquè no tenia pas un ofici.» «Primer era manobre, i llavors va veure la possibilitat de poder treballar en una fàbrica, acostumat que havia treballat en tot el que li sortia, per aquí i per allà, com podia. Va ser com si li hagués tocat la loteria!» Armand Forcat, fill d'un antic treballador, explicava que el seu pare, Josep Forcat Rafecas, havia entrat al Sindicat com a manobre en les tasques de reconstrucció de la fàbrica de farina després que aquesta s'hagués cremat en un incendi l'agost de 1923, i es va quedar com a treballador a la Farinera, a la secció on s'ensacava la farina. (Armand Forcat Morros, Cervera, 1930)

Podríem dir, sobre la base de la informació oral a partir de les entrevistes als antics treballadors, que l'accés a la

feina a la Farinera —i, per extensió, al Sindicat— funcionava algunes vegades a través de les recomanacions, o, dit d'una altra manera, a través de la coneixença d'algú que en fos treballador, que ja treballés a la fàbrica o al Sindicat. Molts dels testimonis ho recorden així: un familiar, una amistat, un conegut, els posa en coneixement d'un lloc de treball, i això els és útil per entrar a formar part de la plantilla d'aquesta entitat. Segur que hi devia haver altres sistemes per accedir a la feina, i potser més encara els darrers anys, però no hem aconseguit prou representació entre els treballadors per tal de fer aquesta afirmació.

Un dels altres punts en els quals s'ha aprofundit és en la formació dels treballadors de la Farinera. Es constata que la majoria no tenen cap formació específica, sinó que provenen del camp i no tenen més estudis que els obligatoris de l'escola del seu temps. Tampoc no calia complir cap requisit especial, per ser obrer de la Farinera o d'alguna secció del Sindicat: s'hi feien tasques simples que s'aprenien amb l'experiència i l'ofici.

«La formació de la gent que estava en el tema de la molinaria era més aviat autodidacta.» (Ramon Ganyet Fitó, 1940)

Qui sí que havia de tenir una formació més específica era el moliner, que anomenaven «jefe molinero» o primer moliner. Havia de controlar des del procés de producció fins a la màquina que tenia al seu càrrec, però a les primeres èpoques aquesta formació la donava la mateixa experiència i el fet de pertànyer a una família que es dedicà a aquest ofici tradicionalment.

«Perquè, tradicionalment, els moliners..., passava bastant de pares a fills. I el fill que havia estat molts anys al costat del pare, doncs, li anava ensenyant, diguem-ne, la tècnica, que en aquella època era més aviat manual, no massa tecnificada. Avui en dia, per ser un bon moliner s'ha de conèixer electricitat, informàtica, botànica, laboratori, química... A l'època es limitava al fet que la persona havia de conèixer els blats, regular les màquines i produir, simplement, doncs, un producte que fos..., o sigui, eren autodidactes. I, a les fàbriques, quan un moliner es jubilava o es feia vell o canviava —perquè també molts canviaven de fàbrica—, doncs, la persona que havia estat de segon moliner o d'ajudant d'aquest moliner era el que passava a ocupar la seva plaça. Aquest era, diguem-ne, el sistema de formació que hi havia a l'època.

Avui en dia això ha canviat, evidentment.» (Ramon Ganyet Fitó, 1940)

Per a la qüestió de sobre com era el dia a dia en una jornada de treball a la Farinera, ens són molt útils molt les aportacions del tècnic especialista en molinaria Ramon Ganyet —tot i que no va ser mai un treballador de la Farinera—, les quals es van ampliant amb la resta d'entrevistats.

«Era un treball per torns que començava a les sis del dematí. Els torns eren de vuit hores: de les sis del dematí a les dues de la tarda, de les dues a les deu de la nit, i de les deu de la nit a les sis del matí. Normalment les fàbriques de farines tradicionalment han treballat sempre vint-i-quatre hores per un procés complicat que hi ha, de parar i engegar. Una fàbrica d'aquestes característiques necessitava com a mínim, per torn..., no m'estranyaria gens que per torn hi hagués quinze persones.» (Ramon Ganyet Fitó, 1940)

«A la Farinera, tres torns sempre, sempre: des de la nit del diumenge..., deu de la nit a sis de la matinada, de sis de la matinada a dues de la tarda, de dues de la tarda a deu de la nit. Tres torns.» (Anton Pedrós Puig, 1941)

Però no sempre va ser així. Hi va haver jornades més llargues de treball i èpoques en què la fàbrica només va funcionar en dos torns de feina. Quan va començar a elaborar farina l'any 1922 —és a dir, en els seus inicis fabrils—, la Farinera coneix encara la llarga jornada laboral de deu i dotze hores diàries, i en una setmana laboral completa tots set dies es treballava. Aviat, però, la setmana laboral es va reduir a sis dies, de dilluns a dissabte. Això anirà canviant, amb el pas dels anys, cap a una jornada de vuit hores diàries i quaranta-vuit hores setmanals.

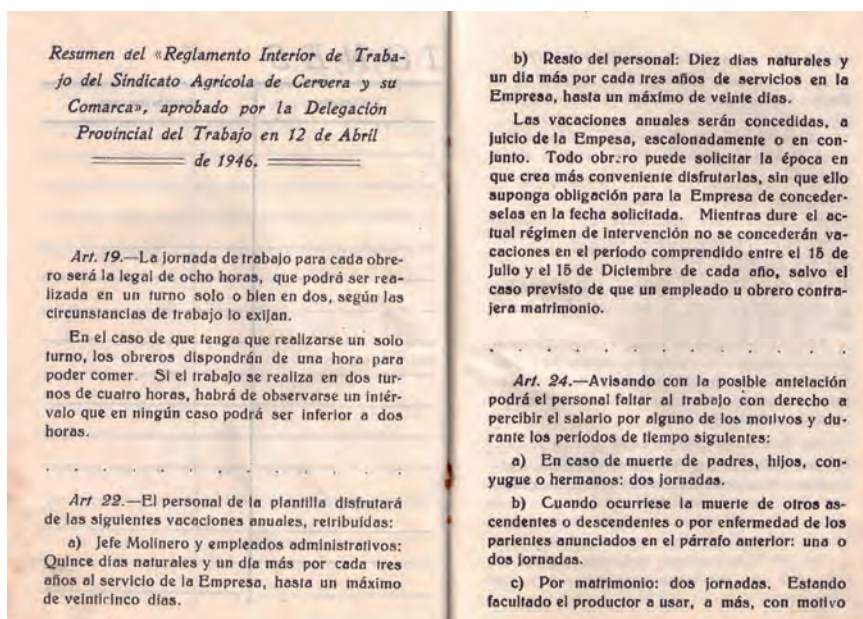
«Hi havia una tàctica, al Sindicat. Quan hi va entrar *[el pare]*, ell hi treballava de dilluns a diumenge. Va ser una època digues-li dura, però era un home que estava molt fet. [...] A casa sempre es cantava, i treballava dotze hores, de dilluns a diumenge! I feliços perquè teníem feina. I després es va reduir, evidentment; el diumenge van fer festa, però continuaven fent les dotze hores. I això de les dotze hores es va anar perllongant, fins després, que van arribar a les quaranta-vuit hores *[setmanals]*. Allà, al Sindicat, anaven fent dotze hores per una raó: perquè la tàctica que van utilitzar era que tot l'estiu emmagatzemaven... Ells anaven produint sempre farina, sempre farina..., bé, farina, sèmola, segon, terceres, tot el que se'n derivava. Llavors, què feien? Emmagatzemar farina. Els magatzems n'estaven plens, estibades les saques de farina. I quan arribava ja la temporada d'hivern, la fàbrica es parava. Parada! Per evitar despeses. I tota la mateixa plantilla anava..., travessaven el carrer i anaven a tirar endavant el molí d'oli. I tota la temporada aquella de les olives, que llavors la Segarra era plantada d'oliveres, el molí de l'oli treballava

tres mesos aixafant olives i fent oli per a Cervera, per a la comarca i més enllà. Els mateixos treballadors! No sempre feien farina, sinó que a l'hivern feien oli.» (Armand Forcat Morros, 1930)

En el Reglamento Interior de Trabajo del Sindicato Agrícola de Cervera y su Comarca, aprovat per la Delegació Provincial de Treball el 12 d'abril de 1946, l'article 19 parla de la jornada de treball dels obrers, estipulada en vuit hores, en un sol torn o bé en dos, segons la feina que exercien o segons la demanda laboral o de producció del moment.

Una de les qüestions plantejades referent als treballadors de la Farinera era sobre si aquests tenien un bon salari o si percebien que es tractava d'una bona feina. Aquesta qüestió es reflecteix també en les aportacions orals dels testimonis entrevistats.

«Lo quin podia entrar aquí dintre, ja tenia la plaça segura. Si hi entrava... Sí, de primer deien: "Oh, entres ara dos mesos a prova." Però, per poc bé que et portessis, ja t'hi quedaves per sempre.» (Ramon Márquez Juárez, 1931)

■ Imatge de la Cartilla de Identidad Profesional. Sindicato Agrícola de Cervera y su Comarca. FONDS DEL MUSEU COMARCAL DE CERVERA (PORTADA I UNA DE LES PÀGINES INTERIORS).

Recordaven aquest salari o sou com a bo? O bé, al contrari, els resultava insuficient? Gairebé totes les persones entrevistades recordaven quin era el seu sou i cada quan se'ls pagava. En els primers temps ens parlen de la setmanada —cada setmana se'ls retribuïa per la seva feina:

«El salari... Jo quan vaig entrar rebia el seixanta-dos, allà. Quan el vaig començar a cobrar eren tres-centes pessetes, tres-centes “i pico”, a la setmana, eh?, que ens pagaven a la setmana” (Pere Ribera Trilla, Lleida, 1933)

Les respostes van ser diverses: per a alguns el salari era bo, era l'adequat, mentre que per a d'altres no ho era tant. Recordem que alguns dels treballadors hi entraven cercant un complement a l'agricultura, perquè eren pagesos que podien combinar la feina a casa, a la terra, amb un jornal a la fàbrica. D'aquesta manera obtenien uns ingressos més segurs i fixos en un temps en què potser de l'agricultura era més difícil que en pogués viure una família, si no es tractava de pagesos amb moltes terres. Altres hi van ser un temps com a aprenents, de manera que el que percebien de salari s'ajustava a la seva categoria laboral.

«Exactament no ho sé. Però sé que, l'any que em vaig casar, el mes de febrer vaig guanyar 943 pessetes de salari, i cobràvem 250 pessetes cada setmana.»

«No massa ben pagada, però a tot arreu estava si fa o no fa. En aquella època estava a tot arreu si fa o no fa, i les hores extraordinàries, a duro —cinc pessetes.» (Josep Comorera Tella, 1929)

«Home... Ves, n'hi havia que cobraven més, però també hi havia qui cobrava menys. Normalment, ni bé ni malament. Bé, més aviat bé que malament.» (Josep Fort Roca, Granyena, 1927)

«Amb el temps, va anar pujant el jornal. Perquè, és clar, el nivell de vida

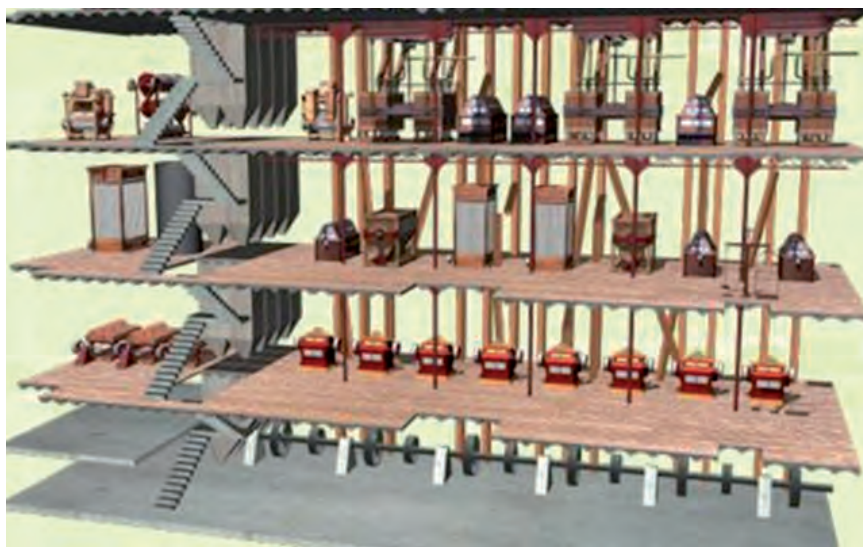
anava pujant, i, és clar, també anava pujant los jornals. A més a més, doncs, es cobraven los quinquennis.» (Ramon Márquez Juárez, 1931)

La Farinera de Cervera és, com totes les farineres, un edifici que destacava en verticalitat, format per diverses plantes o pisos. Cadascuna d'aquestes plantes anava destinada a un treball específic dins el complex procés de producció de la farina,⁶ tal com es va poder comprovar quan se'n realitzava l'exhaustiu inventari. En totes aquestes plantes en què es compartimentava l'edifici, s'hi van trobant diferents màquines i utillatges diversos, màquines que formaven part de la vida laboral dels treballadors, ja que aquests eren els encarregats de fer-les funcionar. Pel que han anat explicant els testimonis, en relació amb la maquinària es tractava sobretot de vetllar perquè funcionés bé, establir-ne un control i procurar la solució dels possibles problemes que sorgissin, perquè era un treball automatitzat, i el responsable últim n'era el cap moliner. El moliner en cap era potser l'únic treballador qualificat en el coneixement de la maquinària de la farinera.

La Farinera de Cervera comptava amb una maquinària ben puntera per a

l'època—el 1922. Procedia de la factoria suïssa Bühler, i estava representada pels catorze molins de cilindres giratoris de ferro fos (els molins com a màquina representativa de la mòlta de la farina, però n'hi havia moltes més: sassors, plansichters, raspalladores, elevadors de catúfols i un llarg etcètera que ha quedat ben establert en l'inventari de béns mobles trobats *in situ*).

Per poder fer rendible la incorporació d'aquesta nova maquinària, era necessària la seva disposició en alçada, que era la solució adaptada en els edificis fabrils des del segle XIX i principis del segle XX. Les màquines es distribuïen en diferents pisos i estaven connectades mitjançant elevadors —que pujaven el producte— i tubs —per on la farina queia gràcies a la gravetat. Les transmissions es localitzaven a la planta soterrani, i els pis dels molins disposats en bateria s'ubicava a la planta baixa. Els tubs o les conduccions de fusta i els sassors eren a la primera planta, i els plansichters, a la segona. Tot el procés de neteja ocupava una part de l'edifici, també distribuït en plantes. Calia aquest tipus d'edificació, la fàbrica de pisos, perquè acollís tot el procés de producció de forma racional i funcional. Per tant, els treballadors estaven distribuïts també per pisos, segons la funció que duïen

■ Procés de treball o funcionament distribuït en pisos d'una farinera.

FONT: RECORREGUT VIRTUAL A LA FARINERA DEL CLOT DE BARCELONA (CD MULTIMÈDIA, ANY 2000).

a terme dins el procés de producció de la farina a la fàbrica.

«Allà hi havia..., a la Farinera hi havia el moliner, que era el “jefe” de la Farinera; després hi havia el “jefe” de molins, del pis de molins, que era a baix, i prou. I els altres tots érem treballadors.» «Jo estava al pis de sassors, que era en una sala llarga. Hi havia unes màquines, i allà passava la farina que anava cap dalt, al pis de dalt, dels plansichters. I la farina aquella s'havia d'anar... Hi havia tot de màquines, allà, i es veia com passava..., que no s'embussés, que no es filtrés i que no... I treure la farina dolenta, que l'empacaven en un sac i la posàvem a part.» «Home, eren molt automàtiques. Eren senzilles, però clar, s'havia de vigilar, que no es trenquessin els sassors i tot això. Però no eren complicades, no.» (Pere Ribera Trilla, 1933)

«A baix als soterranis, treure les “trampilles” de baix, perquè la fàbrica no la pots parar. Només es parava per poder netejar els elevadors, i res més, eh?» (Ramon Llorens Sans, 1929)

«Doncs hi havia..., a dalt, lo del blat, lo gra; després hi havia els plansichters; després, el pis de sassors, i després el pis de molins. I a sota hi havia els motors, que en dèiem “los burros”, i el torn per poder ratllar els cilindres.» (Ramon Llorens Sans, 1929)

També alguna dona ha aparegut —i ho remarcuem com a fet destacable— a l'Arxiu de Personal, tot i que les fàbriques de farina eren exclusivament centre de treball masculí; això sí, en llocs de treball que culturalment eren destinats al sexe femení. Per exemple,

eren dones les encarregades de cosir els sacs de la farina, les anomenades cosidores. Aquestes senyores es podien encarregar també, segons es desprèn dels testimonis, de confeccionar la roba dels treballadors de la Panificadora.

«Sí, me'n recordo gairebé..., dels noms de tots no, perquè..., però sí. Érem tota una colla, molt units, i el senyor Mas, que era el conductor del camió, i la seva senyora treballava fent la roba dels treballadors del Sindicat. Si veiés una foto li diria qui és, però el seu nom, en aquest moment, no...» (Fidel Soto Escudero, 1941)

«Per exemple, quan nosaltres necessitàvem els uniformes de la Panificadora, que sempre eren blancs i els feien les senyores que cosien... Hi havia una secció de senyores que cosien els sacs de roba i feien la roba dels treballadors, és a dir, eren cosidores, que són les que després també classificaven ous —hi havia una secció que en aquells temps ja els classificaven. Hi havia un apartat molt petit —no es va desenvolupar gaire, però encara n'hi havia un—, i aquelles senyores mateixes que classificaven després feien la jornada cosint els sacs de roba, perquè la farina sempre s'havia portat amb sacs de roba, no eren de jute ni de... Després es va implantar el paper, però en principi tots eren de roba blanca. I del mateix, aquelles senyores et prenién les mides i et feien els uniformes per als forners, perquè anaven de blanc.» (Fidel Soto Escudero, 1941)

■ Imatge cedida per Jaume Armengol. Fotografia antiga d'un grup de treballadors (1952), segurament de la secció de la panificadora, amb un dels antics camions de repartiment.

AUTORIA DESCONEGUDA.

«I al Sindicat no crec que hi treballés cap senyora. El Sindicat tampoc no era un treball per a senyores, no; era carregar sacs a l'esquena i tot això!» (Jaume Armengol Lloses, 1924)

«També n'hi havia, de dones que treballaven al Sindicat. Tres o quatre. Netejaven i cosien sacs. Va durar una temporada que de sacs no se'n trobaven...» (Josep Fort Roca, 1927)

«Sí, érem sis, a vegades set, però sí. Una que també es cuidava de..., però també venia a cosir una estona los sacs i es cuidava de fer la neteja allà al despatx: Magdalena Mas. Sí que érem colla.» (Dolors Solé Farré, 1930)

Per acabar, només amb aquests exemples de petits fragments de les entrevis-

tes realitzades (mostra d'un treball més ampli que ha d'aparèixer més endavant sobre la Farinera de Cervera), podem afirmar que la recuperació dels testimonis orals certament és molt profitosa per elaborar una història del treball, un valor testimonial fràgil a causa del pas del temps, que en provoca el perill de desaparició, però que és representatiu d'un treball que es va desenvolupar a l'entorn de la Farinera del Sindicat de Cervera al llarg de gairebé seixanta anys.

És aquesta aportació a partir de les fonts orals la que permet veure des d'una altra perspectiva un treball de documentació i anàlisi centrat no només en la maquinària i l'utilatge de la fàbrica en si, sinó que, amb els tres eixos vertebradors —documentació escrita i gràfica, inventari detallat dels béns

mobles i testimonis orals—, ha permès el desenvolupament d'aquest treball. Un treball que, en definitiva, vol parlar de la vida laboral d'uns treballadors en una fàbrica de farina i que s'engloba en un estudi molt més ampli que aquí només hem mostrat en línies molt generals. ■

BIBLIOGRAFIA

Bayó Soler, C.; Borràs Roca, M. (2009) «La mecanización de la molinería mediante el sistema Bühler». Dins **Álvarez Areces, M. A.** (editor). *Patrimonio Industrial Agroalimentario. Testimonios cotidianos del diálogo intercultural*, p. 269-279. Gijón: INCUNA, 2009.

Català Viúdez, M. (coord.) (2010) *Metodología de ricerca etnològica*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya.

Ramon Muñoz, J. M. (1996) «El Sindicat Agrícola de Cervera i sa Comarca: dels orígens a la reconstrucció de la fàbrica de farines (1918-1924)», dins *Miscel·lània Cerverina*, núm. 10, p. 127-161.

Ramon Muñoz, J. M. (1999) *El Sindicalisme agrari a la Segarra (1890-1936)*. Lleida: Pagès Editors.

Lo Sindicat / El Sindicat, publicació del Sindicat de Cervera, núm. 10 a 145, Fons Sindicat, Museu Comarcal de Cervera (Cervera, 16 agost 1920 – Cervera, 31 desembre 1932).

NOTES

(1) DOGC, núm. 3722, 19 de setembre de 2002. Edifici que compta amb la protecció BCIN 1976-MH, amb data de disposició (Acord de Comissió de Govern) de 30/07/2002, publicat al DOGC amb data 18/09/2002.

(2) Conxa Bayó i Mercè Borràs ens expliquen com aquesta factoria suïssa de molineria s'instal·la a Espanya, i també que el sistema de molins dobles Bühler va prenent forma a la majoria de farineres, amb el problema afegit de la falta de coneixements dels moliners, fet pel qual es desplaçaren tècnics suïssos (p. 271). **BAYÓ SOLER, C.; BORRÀS ROCA, M.** (2009) «La mecanización de la molinería mediante el sistema Bühler». Dins **ÁLVAREZ ARECES, M. A.** (editor). *Patrimonio Industrial Agroalimentario. Testimonios cotidianos del diálogo intercultural*, p. 269-279. Gijón: INCUNA, 2009.

(3) El Sindicat es va fundar l'any 1918. Reunia els pagesos de 121 pobles de tota la comarca i també de comarques confrontades, de tal manera que agrupava unes 20.000 hectàrees de terreny cultivat sobre les 35.000 hectàrees totals. A mitjan anys cinquanta disposava d'una de les instal·lacions capdavanteres al món rural. Amb una extensió total de 15.568 m², el centre estava equipat amb tot el necessari per fer front a les necessitats que tenia el pagès per tirar endavant els seus productes (seu social,

maquinària de neteja i selecció del gra, fàbrica de farina, panificadora i distribuïdora de pa, moli d'oli, fàbrica de pinsos, magatzems i sitges, i fins i tot caixa rural —la primera a la província de Lleida). Al llarg de la seva història, el Sindicat ha passat per diverses vicissituds, com ara l'incendi que s'hi declarà la nit del 7 d'agost de 1923 i va destruir la farinera, que va ser reconstruïda i va tornar a treballar el 1924.

(4) *Lo Sindicat*, núm. 29, Cervera, 23 de maig de 1922, Any IV.

(5) Informació extreta de l'Arxiu de Personal que forma part de la documentació cedida per la senyora A. C. S., filla del treballador que tenia a càrrec aquest fitxer de personal, Fons Sindicat, Museu Comarcal de Cervera.

(6) «Hay una planificación minuciosa del espacio, determinada por las características del sistema productivo. Es decir, su planificación responde a exigencias funcionales no estilísticas. Es significativo que estas últimas estén reservadas, cuando aparecen, a la parte externa de la fábrica», **CASADO GALVÁN, I.**, «La arquitectura de la industrialización», dins *Contribución a las Ciencias Sociales*, desembre 2009, www.eumed.net/rev/cccss/o6/icg9.htm [consulta 08/01/2014]